

ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ГУМАНІТАРИСТИКИ

УДК 165.642:14

© Ігор Гоян

Прикарпатський національний університету імені Василя Стефаника

ПСИХОЛОГІЗМ ЯК ЛОГІКО-КУЛЬТУРНА ДОМІНАНТА

Проаналізовано витоки протистояння «психологізму» і «антипсихологізму» у різних сферах культури на основі творчості конкретних мислителів. Доводиться, що логіка може бути реконструйована як один із елементів і водночас інструментів розвитку інтелектуальної культури, що дозволяє охарактеризувати антитезу «психологізм – антипсихологізм» як логіко-культурну домінанту.

Ключові слова: психологізм, антипсихологізм, логіко-культурна домінанта.

Психологізм є поширеним звинуваченням не лише в межах філософської спільноти, але і у гуманітарних науках в цілому. Це наводить на деякі роздуми. По-перше, доводиться визнати, що не існує загальноприйнятого визначення психологізму і тим більше загальноприйнятих критеріїв його оцінки; по-друге, з цього випливає, що можуть існувати тільки часткові визначення психологізму, тісно пов'язані з основами того або іншого вчення; по-третє, психологізм – це щось на зразок Фенікса або Гідри, тобто явище, що постійно відроджується (інколи під іншою стороною).

Що стосується філософії, то тут боротьба з ним особливо нагадує донкіхотство хоча б через крайню розпливчастість самого поняття філософії і повної необов'язковості думок одних філософів для інших. Аналіз сучасних способів вирішення проблеми психологізму вимагає, на наш погляд, уточнення самої цієї проблеми.

Запропонована тема дослідження досить широко представлена як у зарубіжній, так і у вітчизняній літературі. Ідеї психологізму містяться в працях Дж.Ст.Мілля, В.Вундта, Х.Зігварта, Т.Лінкса, В.Шуппе, Ф.Е.Бенеке і ін. Існує багато робіт, присвячених сучасним дослідженням антитези психологізм – антипсихологізм. Варто відзначити роботи Г.Соріної, Е.Смірної, В.Смирнова, П.Копніна, А.Шлейтєрса. Проте їх дослідження переважно націлені на проблеми логіки, механізми моделювання мислення.

Філософсько-методологічні диспути між психологізмом і антипсихологізмом у рамках логіки стали взірцем для прояву і реконструювання варіантів подібних суперечок в інших науках і галузях знання, а саме: в теорії пізнання, історії філософії, лінгвістиці, літературознавстві, історії, соціології, праві, інших галузях.

Психологізм завжди прагнув відтворити того, хто мислить (у логіці), або того, хто пише, читає (у літературознавстві), або того, хто рухається, як молекула в історичному хаосі (в історії), або того, хто є ініціатором або винахідником ідеї, або вчинку, що став прикладом для наслідування (у соціології), або того, хто згадує уявлення і дії, що виводяться з відчуттів за законом асоціації (у психології) і так далі. Як конкретні приклади реалізації поданих вище принципів можуть слугувати ідеї І.Тена, Д.Овсяніко-Куліковського, О.Лаппо-Данилевського, Л.Уорда, І.Бодуена де Куртене, Г.Пауля, Л.Щерби і інших мислителів.

Що ж є психологізмом? Відповідаючи на це запитання, варто насамперед звернути увагу на те, що назва «психологізм» має не одне і те ж фіксоване значення для всіх проявів культури. Мова йде про те, що проблеми психологізму (а потім антипсихологізму) можна аналізувати з погляду того, що Л.Вітгенштейн назвав «сімейною схожістю». «Спорідненість» психологізму в різних формах культури пов'язана з тим, що для опису цілої групи проблем використовуються одні і ті ж поняття. У широкому світі психологізму накопичуються елементи, що характеризують різні пласти культури, різні науки. Навіть в межах однієї конкретної науки психологізм може виявлятися в різних формах.

Разом з тим варто виокремити те, що робить теорію психологічною в самих різних науках і визначається наступними основними установками. Це, по-перше, визнання методологічної і теоретичної переваги психології над усіма іншими науками. По-друге, декларація необхідності

побудови інших наук на ґрунті психології. По-третє, виділення вирішальної ролі суб'єкта в науці і культурі. В центрі філософського розгляду постає аналіз безпосередніх даних свідомості, дослідження психічного світу окремої ізольовано взятої особи. «Методологія індивідуалізму» (поняття введене К. Поппером) є визначальною в житті соціуму.

Це – далеко не повний перелік елементів сукупного світу психологізму.

Форми психологізму в конкретних науках ніби вибирають свої елементи з сукупного світу психологізму, але в результаті ці елементи не перестають належати зазначеному великому світові.

Суперечка між психологізмом і антипсихологізмом у культурі є певним циклічним явищем, яке можна простежити в історії логіки і культури в цілому принаймні чотирьох останніх століть, починаючи з філософських роздумів Джона Локка і Рене Декарта.

Якщо виток становлення проблем психологізму і антипсихологізму знаходяться у філософії Нового часу, то виявляються вони, як очевидні, на фоні більш пізніх філософських установок і пріоритетів. Психологізм і антипсихологізм як сформована філософсько-методологічна концепція виокремлюється в філософських дослідженнях, у логічній літературі кінця XIX – початку XX століття. Але вони, у свою чергу, багато в чому формувалися під впливом ідей філософії Нового часу. Через це, як представляється, і виявляється можливим подібне повернення і кругообіг ідей. Орієнтація зрілої, класичної форми психологізму на аналіз станів свідомості, індивідуальних переживань суб'єкта усе-таки нерозривно пов'язана з ідеями класиків філософії Нового часу.

Наприкінці XIX – початку XX ст. відбулося те, що згодом буде кваліфікуватися як дискусія прихильників психологізму і антипсихологізму щодо питань онтологічного статусу предметностей логіки і математики і, відповідно, епістемологічного статусу досліджень, що проводяться в рамках цих наук. Учасники дискусії були надзвичайно захоплені контраргументами. Визнали, що будь-яке питання, що може виникнути в галузі філософських проблем точних наук, з необхідністю має бути віднесене в дане опозиційне поле психологізму – антипсихологізму.

У конкретнішому сенсі психологізм виник як методологічний підхід у логіці, що трактує її основні поняття з психологічної точки зору. Необхідність логічних законів вбачається його прихильниками в безпосередніх асоціаціях свідомості, а думки і висновки, таким чином, є свідомим синтезом уявлень, що реалізуються в «жвавому процесі» думки.

Основні аргументи логічного психологізму наступні: логіка є наукою про мислення, а мислення належить до сфери компетенції психології, тому теоретичний фундамент логіки лежить у психології, а сама логіка спрямована на дослідження наукового знання. Найяскравіше ці ідеї виявилися в англійській школі у філософії Дж. Ст. Мілля, а в німецькій – у філософії Х. Зігварта. Проте визначальна роль у цьому процесі належить, все-таки, Дж. Ст. Міллю, якого Г.Фреге назвав лідером логічного психологізму. Мілля, як відомо, мав вплив на представників різних галузей знань: логіки, лінгвістики, літературознавства, політекономії, соціології, історії, інших наук. Багато в чому, завдяки саме йому понятійний апарат психологічної логіки поширився в різні сфери культури і знання, а це у свою чергу, сприяло конструюванню «сукупного світу психологізму».

Психологізм Дж.Ст.Мілля відштовхується від ідей Локка і формується під впливом англійських психологів-асоціаністів – Д.Гартлі і Д.Прістлі. Співставляючи Гартлі з Локком, який ввів сам термін «асоціація», Мілля писав про переваги асоціативної психології у порівнянні з вченням Локка. Асоціативна психологія Гартлі дозволяє, за Міллем, дати психологічне пояснення «складних розумових явищ». Услід за Гартлі Мілля пов'язує утворення загальних понять з принципом асоціації. Загальні поняття виникають із одиничних шляхом відпадання від основної асоціації випадкових і неістотних ознак. Будь-яка послідовність думок виводиться з відчуттів на основі принципу асоціації. У свою чергу причиною утворення асоціацій є суміжність двох психічних процесів. Завдання логіки полягає у тому, щоб проаналізувати психологічні передумови і умови утворення понять, думок, висновків у процесі пізнання.

Наведені положення емпіричної теорії пізнання дозволили теоретичній психології наприкінці XIX ст. заявити свої права на обґрунтування точних наук – логіки і математики (найбільш показовими тут були праці Б.Ердманна, Ф.А.Ланге, К.Кромана, Г.Гейманса, Т.Ліппса, В.Лотце). Всі предметності точних наук є універсальними (абстрактними) сутностями. Оскільки емпірична теорія пізнання вказала на те, що будь-яка абстрактна ідея є результатом психічної обробки комплексу одиничних переживань суб'єкта, і відповідно до цього перемістила онтологічні підстави універсальної суті в сферу суб'єктивних психічних процесів пізнаючого, остільки вся наочна галузь досліджень точних наук виявилася лише певним приватним регіоном біль ширшої за обсягом науки – психології, яка загальним предметом свого дослідження має увесь комплекс явищ і процесів

психічного (душевного) життя суб'єкта. У найзагальнішому вигляді дана заява якраз і є тим, що було назване позицією психологізму в філософії логіки і математики.

Термін «психологізм» вперше запроваджений у першій половині XIX століття німецькими філософами Я.Фрізом (1773-1843) і Ф.Бенеке (1798-1854) для позначення філософського напрямку, протилежного гегельянству. Кантіанець Я.Фріз вважав за основу філософії психологічну антропологію. Він тлумачив учення Канта у дусі психологізму, вважаючи, що апіорні елементи пізнання можуть бути встановлені емпірично. У загальному плані психологізм, як філософсько-методологічна позиція, вважає, що проблеми філософських дисциплін (епістемології, логіки філософії науки тощо) можуть бути вирішені за допомогою понять і методів однієї з позитивних наук – психології. При цьому психологія розуміється як основоположна наука про свідомість і мислення і подається в найзагальнішому вигляді.

Психологізм став достатньо впливовою установкою з середини XIX ст. Слід зазначити, що новаторські праці Дж. Буля, Фреге і Е. Шредера за логікою були сприйняті як відродження схоластики, що викликало переконливу у відповідь критику і привело до ослаблення філософського впливу психологізму на початку XX століття.

Термін «психологізм» багатозначний. Наведемо короткі формулювання деяких концепцій, в яких убачався психологізм: психологія повинна стати основою для всієї філософії або деяких її дисциплін (Д.С.Мілль, Е.Бенеке, Ф.Брентано, Т.Ліппс); психологія служить підставою для інших наук (В.Дільтей і В.Вундт бачили в психології основу для наук про дух, Л.І. Петражицький – для суспільних наук); до психічної реальності «зводиться» будь-яка інша реальність (до неї намагався звести соціальну дійсність Г.Тард, а мовну – І.А. Бодуен де Куртене).

Оскільки для психологістів мисленням і мова є вельми відмінні здібності людини, то логіка не повинна обмежуватися аналізом тільки мовних форм мислення. Її основне завдання – досліджувати внутрішні механізми пізнавального процесу, опираючись на психологічні методи.

Разом з тим, у цей же час, виник вельми своєрідний варіант психологізму в рамках «неофрізової школи» кантіанства, очолюваної Нельсоном. Представники цієї школи бачили ядро кантівської філософії в критицизмі, і, сприймаючи учення Канта під впливом поглядів Я. Фріза, доводили можливість створення нормативної теорії пізнання. Із їхньої точки зору, всяка теорія пізнання, основна мета якої – встановлення критеріїв істинності знання, у свою чергу є знанням і, отже, вже припускає наявність такого критерію, тобто містить у собі хибне «логічне коло». Значущість апіорних форм пізнання представники неофрізової школи намагалися обґрунтувати методом психологічної інтроспекції.

На протигагу цьому в неокантіанстві Марбургської і Баденської шкіл переважала тенденція до пошуків у філософії Канта основ для розробки філософської концепції об'єктивно-ідеалістичного характеру. Неокантіанці Марбургської школи (Коген, Наторп, Кассієр та ін.) запропонували антипсихологічну і, в цілому, антинатуралістичну програму обґрунтування наукового знання, в якій акцент робився на кантівське вчення, а пізнання розглядалося як понятійне конструювання. З позицій цієї школи, марно навіть прагнути досягнути психологію людини, щоб виявити трансцендентальну логіку і встановити об'єктивні властивості пізнання. Необхідно виділити такі властивості і характеристики останнього, які не залежать не лише від суб'єкта, що пізнає, але і від конкретної галузі знання.

Схожий щодо спрямованості з неокантіанцями, але інший за формою і способами аргументації антипсихологізм був властивий і для неопозитивізму. Неопозитивісти шукали основу знання у безпосередньо сприйнятому, намагаючись, подолати психологізм і натуралізм, що був властивий емпіріокритицизму Маха. Розглядаючи структуру наукового знання за допомогою логіко-математичних засобів, неопозитивізм поступово дійшов до позиції поміркованого редуціонізму, прийнявши вимогу непрямого зведення наукових положень до констатації чуттєвих даних.

Суперечки навколо психологізму були гострими і неоднозначними. За даними, які наводить М.Куш, в період з 1870 по 1930 рр. не менше як сто тридцять дев'ять авторів були названі «психологістами» (включаючи Т.Ліппса, П.Наторпа, Г.Ріккерта, К.Штумпфа і В.Вундта). Це свідчить про те, що суперечки, багато в чому, були обумовлені не лише внутрішніми вимогами науки і філософії, але і зовнішніми причинами, наприклад – боротьбою психологів і філософів за філософські кафедри. Хоча, у самих же конкуруючих доктринах було багато спільного. Відомо, наприклад, вимога «психологіста» Вундта встановлювати об'єктивні і загальнозначущі закони психічного життя (за аналогією із законами, які встановлюються природничими науками), співпадає із аналогічною вимогою «антипсихологіста» Гуссерля.

Особливу увагу психологізму (І.Ф.Гербарта, Я.Ф.Фріза, Ф.Е.Бенеке) приділяє В.Віндельбанд в останніх параграфах праці «Філософія культури і трансцендентальний ідеалізм» [5]. Він робить важливе зауваження відносно того, що післякантівська філософія прагнула перетворити критицизм, перекласти «мовою емпіричної психології принцип самовизначення людського розуму і свідомо слідуючи своєму методу переосмислити основні дослідження теорії пізнання в антропологічний досвід [5, с.400]. Віндельбанд наполягає на тому, що сам Кант психологічні передумови ніколи не висував на перший план, хоча, мабуть, користувався прихованим психологічним основоположенням, що зустрічається у великих метафізичних системах. «Психологізм постійно супроводжує метафізичні системи», він «був точкою зору філософії Просвіти і тепер з'явився знову як форма метафізичного емпіризму», до якого з різних сторін приводила поразка раціоналістичної дедукції» [5, с.401].

У німецькій філософії XIX століття вплив психологізму виявився також у тому, що теорія пізнання звелася до «вчення про походження і розвиток уявлень» і поступово перетворювалася на психологію. Одночасно «історичний релятивізм» прагнув пояснити історично події і процеси виходячи з «особистих і загальних мотивів відповідної історичної дійсності», тобто також звертався до психологічного пояснення. І хоча психологія також не могла гарантувати «нормативні критерії істини» і добра, «саме психологізм виявився зручною підставою для заспокоєння при змінних фактах історії» [4, с. 69].

Слід нагадати, що в цей час склалася «нова емпірична психологія», яка спиралася цілком на природознавство і відійшла від філософії. Саме цю «пояснювальну» психологію Дільтей прагнув замінити «описовою» в ході розробки методу наук про дух.

Для розуміння природи психологізму, релятивізму і історизму особливо значущий досвід Е. Гуссерля, який за своєю суттю збігся з його філософським життям і дав нові результати, долаючи об'єктивізм і натуралізм у пізнанні. Він звернувся до людських сенсів і «життєвого світу» - проблематики, що неминуче породжує релятивізм. Прагнучи зрозуміти природу кризи європейського людства і наук, критично осмислити раціоналізм і науковий об'єктивізм, він з необхідністю усвідомив їх неповноту і однобічність. Вихід із кризи він вбачав у визнанні універсальності пізнавальної діяльності, що охоплює усю сферу думок: предикатну і допредикатну, різні акти віри, бажання і прагнення, практичні цілі і ціннісні орієнтації. З цього виходить, що він розмірковував про необхідність раціоналізму нового типу, зміни форм ідеалізацій і пошуку нових можливостей опису спонтанно-смыслового життя свідомості. Ми переконані, що досвід Гуссерля показує один із можливих напрямків раціонального осмислення присутності людських сенсів у науковому пізнанні і визнання правомірності існування разом зі світом науки пов'язаного з ним і по-своєму значущого світу повсякденності. Проблема релятивізму, таким чином, знаходить новий контекст і грані розгляду.

Найбільш чисте вираження психологізму Гуссерль бачить в тій лінії, яка йде від Локка і Юма через Дж. Мілля до Вундта. Сучасні варіанти психологізму Гуссерль вбачав у натуралізмі і історизмі. Аналіз зазначеної суперечки, проведений через творчість конкретних мислителів, у конкретних сферах культури, дає можливість у свою чергу реконструювати роль логіки як одного з елементів і одночасно інструментів розвитку інтелектуальної культури. Все це дозволяє нам, нарешті, охарактеризувати антитезу «психологізм – антипсихологізм» як логіко-культурну домінанту.

Будь-яке явище в культурі може бути охарактеризоване як логіко-культурна домінанта тільки за умови, якщо воно може бути явним чином простежено в різних пластах культури, в різні епохи.

Світ психологізму представлений тим, що в кожній науці беруться до уваги результати розумової діяльності людини; структури пізнання зв'язуються з психологічними структурами, з «суб'єктом як спільним знаменником усіх наук; істина трактується як така, що безпосередньо пов'язана з людським відношенням до реальності; походження і розвиток соціальних інститутів зв'язується з «людською природою», визнається первинність суб'єкта щодо відношення до соціуму.

Стосовно літературознавства і історії психологізм пов'язував цю зону пошуку з виокремленням таких суб'єктів, для опису яких потрібні були наступні характеристики: конкретні факти біографії, наприклад, місце і час навчання, улюблені заняття, схильності, стиль в одязі, становище в суспільстві, суспільні орієнтири, побут і так далі. Психологічна установка спонукала шукати подібні характеристики як у сучасних літературних і історичних роботах, так і в творах, написаних раніше. В історії, літературознавстві необхідно було виявити основні стимули вчинків людей. Тому істотним елементом літературознавства був психологічний аналіз героїв твору і авторів, що створили ці твори. Учені з'ясували, що хотів сказати автор, фактично пропонуючи психологічну

герменевтику, аналіз душі людини, її відчуттів, вірувань і думок. Ідея про те, що в різних науках психологія є ніби константною величиною, яку треба зафіксувати, а потім використовувати для аналізу суб'єктів цих наук, - це загальна ідея всього психологізму.

Світ психологізму – це відкрита система, що продовжує накопичувати свої елементи.

Психологізм цілком може опинитися методологічно неспроможним у науковому дослідженні. Наша теза, проте, полягає у тому, що без істотної його «порції» гуманітарне, за своєю сутністю, вчення ризикує залишитися непоміченим, не проникне з площини знакової у вимір універсальї. Це пов'язано з основною інтенцією психологізму – прагненням знімати суперечності. Прояви цього нескінченно різноманітні, як, втім, і логіко-методологічні проблеми, що виникають через це прагнення. Наше завдання було б вирішене, якби ми змогли виробити критерії оцінки міри прояву психологізму.

Таким чином, психологізм – це явище, критикуючи прояви якого ми повинні пам'ятати про своєрідну необхідність його в цілому. В принципі, психологізм завжди заявить про себе незалежно від думки тої чи іншої наукової спільноти. В той же час він, природньо, абсолютно недоречний у строгому науковому дослідженні, що не прагне до світоглядних по суті висновків.

Література

1. Брюшинкин В.Н. Логика, мышление, информация /В.Н.Брюшинкин. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988.
2. Брюшинкин В.Н. Метапсихологизм в логике /В.Н.Брюшинкин //Вопр. философии. 1986. – № 12. – С.30-42.
3. Виндельбанд В. Философия в немецкой духовной жизни 19 столетия. /В.Виндельбанд. - М.: Наука, 1993.
4. Виндельбанд В. От Канта до Ницше. История новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками /В.Виндельбанд. - М., 1998.
5. Витгенштейн Л. Философские исследования /В.Виндельбанд //Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. –Вып. 16. – С. 79-128.
6. Вригтфон Г.Х. Логика и философия в XX веке /Г.Х.Вригтфон //Вопр. философии. – 1922. – №8. – С.80-91.
7. Выготский Л.С. Мышление и речь /Л.С.Выготский. – М.; Л.: Гос.соц-экон.изд-во, 1934.
8. Выготский Л.С. Психология искусства /Л.С.Выготский. – М.: Педагогика, 1987.
9. Гуссерль Э. Логические исследования. Прологомены к чистой логике /Э.Гуссерль. – СПб: Образование, 1909. – Т.1.
10. Гуссерль Э. Философия, как строгая наука /Э.Гуссерль //Логос, -1911. – № 1. – С.1-56.
11. Декарт Рене. Соч.: В 2-т. /Рене Декарт. – М.: Мысль, 1989.
12. Зигварт Х. Логика /Х.Зигварт. – СПб., 1908. – Т. 1, 2.
13. Милль Дж. Ст. Система логики /Дж. Ст.Милль. – СПб., 1865.
14. Мотрошилова Н.В. Возникновение феноменологии Э.Гуссерля и ее историко-философские истоки /Н.В.Мотрошилова //Вопросы философии. – 1976. -№ 12. – С. 93-106.
15. Сорина Г.В. Кант, Гуссерль и проблема психологизма /Г.В.Сорина //Кантовский сборник. – Вып. 12. Калининград, 1987. – С.97-106.
16. Сорина Г.В. Логико-культурная доминанта. Очерки теории и истории психологизма и антипсихологизма в культуре /Г.В.Сорина. – М.: Прометей, 1993.
17. Фреге Г. Мысль: Логическое исследование /Г.Фреге //Философия, логика, язык. – М.: Прогресс, 1987. – С.18-47.

Summary

Ihor Goyan. Psychologism as logic-cultural dominant. The analysis of background of opposition «psychologism» and «antipsychologism» which based on creation of concrete thinkers, in the different spheres of culture is characterized in the article. It will be that logic can be reconstructed as one of elements and at the same time as the development of intellectual culture. All of it allows an author to characterize an antithesis «psychologism-antipsychologism» as logic-cultural dominant.

Keywords: psychologism, antipsychologism, logic-cultural dominant.